

НАЗНАКЕ ВИЗАНТИЈСКЕ ДУХОВНОСТИ У ЦАРСКИМ СОНЕТИМА ЈОВАНА ДУЧИЋА²

Апстракт: У огледу је приказана симболичка веза Царских сонета и Византије, коју је могуће уочити у две песме Житије и Запис, као и у недовршеној фази Дучићевог песништва (започетом збирком песама Лирика (1943), а прекинутом песничком смрћу). Јован Дучић, ученик Европе која у том историјском тренутку учестало пориче византијске утицаје, добро је изучио предности латинске дикције, али је на једном дубљем, мисаоном плану, (нарочито у фази свог позног стваралаштва) остао дубоко уроњен у молитвени шапат, који је из Византије ушао у српску културу. Са друге стране, овим радом дат је осврт на различите критичке ставове о Византији у улози поетског декора у Царским сонетима. Текст се ослања на критичке процене Милана Кашанина, Слободана Витановића, Александра Петрова, Анице Савић Ребац, Ивана Негришорца и Слободана Ракитића. Закључци у раду потврђују тезу да је призивање византијске духовности (митска Византија) своје присуство остварило само у назнакама, кроз песме Житије и Запис, а остале песме из Царских сонета византијску Србију (елементи историјске Византије) користе као стилски украс за употпуњавање једне родољубиве визије слободе и државотворности. Освртање на средњи век у Царским сонетима усмерено је на реконструисање славне прошлости, која у садашњости има снажно патриотско дејство.

Кључне речи: Јован Дучић, Царски сонети, византијска духовност, византијски канон, „парнасо-симболизам“, митска византија, историјска византија, колективна свест.

1. Увод

У поетским и поетичким меандрима Јована Дучића није могуће пронаћи јасан и непосредан уплив византијских тема, мотива или византинизма, као што је случај са српским савременим песништвом. Кованица „византинизам“ нема најјасније одређење у свеопштем мору књижевних изама, али би се могло рећи да је реч о упливу византијских тема и мотива у песништво и прозу двадесетог века. Ипак, није свако спомињање Византије у

¹ milan.grom@gmail.com

² Овај есеј је рађен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду, на предмету Поезија и поезика Јована Дучића, под менторством проф. др Драгана Станића.

поезији византинизам. Мотивски уплив Источног римског царства у поезији може бити декор (као нпр. у већини песама Дучићевих *Царских сонета*), а успостављање симболичке духовне вертикале са духовним односом човека и Бога у синтези, какав се јавља у византијском богословљу, представља чвршћу везу са оним што је у Византији највише вредело и што ју је надживело.³ Везу тог типа могуће је назрети у две песме *Царских сонета* (*Житије* и *Запис*) и у позној недовршеној фази Дучићевог песништва, која је почела збирком *Лирика* (1943), а прекинута је песниковом смрћу. Аница Савић Ребац запажа да је Дучићева поезија „...’поезија културе’, а ток његова образовања је био такав да је тек постепено и доста доцкан дошао до најоригиналнијих врела културе“ (Савић Ребац 2004: 141-142). Други велики српски песник, који је продужио и на знатно виши ниво уздигао комуникацију са Византијом, несумњиво је Иван В. Лалић.

У српској књижевној критици често се говорило о Дучићевој загледаности у прошлост, која је, попут Леутра, погледом досезала све до романске обале, али је истовремено била напојена водом из духовних притока Византа. Када је наступила земаљска смрт хиљадугодишње византијске империје, почела је да живи њена душа, православљем уткана у срж свих култура наследница. Византијска духовност плодотворно је прожела словенску душевност, а блесак њеног културног зрачења обасјао је и читаву Европу. Изданци велике културе Византије подигли су највећи духовни препород које човечанство памти – ренесансу у Италији, али тај културни процват Европа приписује самој себи. Јован Дучић, ученик Европе која у том тренутку учестало пориче византијске утицаје,⁴ добро је изучио предности латинске дикције, а на једном дубљем, мисаоном плану, (нарочито у фази свог позног стваралаштва) остао је дубоко уроњен у молитвени шапат, који је из Византије ушао у српску културу.⁵ Дучић није могао познавати историју Византије

³ „Централна тема или интуиција византијског богословља је да човекова природа није статична, ’затворена’, аутономна суштина, него динамична реалност одређена у самој својој бити својим односом према Богу. Овај допринос је виђен као процес уздизања и као заједничарство – човек створен по слици Божијој је позван да оствари ’божанску сличност’, његов однос према Богу је и датост и задатак, непосредни доживљај и очекивање још веће визије, коју треба постићи у слободном напору љубави.“ (Мајендорф 2008: 12)

⁴ Поред западноевропских мислилаца, попут Едварда Гибона и у српској историји књижевности неговано је порицање византијских културних утицаја. Као репрезентативни пример може се узети став Јована Скерлића, који исказује непосредну тврдњу, да „на почетку деветнаестог века Срби напуштају средњовековну културу византијског порекла и улазе у модерну западну културу.“ (Скерлић 1967: 11)

⁵ Слободан Ракитић, позивајући се на књигу *Византијска естетика* Виктора Бичкова, истиче разлику у прихватању Византијског културног (и шире: цивилизацијског) зрачења у словенском свету и на латинском Западу: „Српска средњо-

више од српског народа, који у то време није имао довољно развијену византологију, као нпр. у време када се врелу Византије окрећу савремени српски песници: Иван В. Лалић, Миодраг Павловић, Љубомир Симовић и други. За разлику од Станислава Винавера, који оштрим критичарским оком код Дучића види „рекламну књижевност“, Милан Кашанин је међу првима указао на везу рецепције историјске Византије у Срба и фазе раног песништва Јована Дучића:

„Песник се тешко уживљавао у наш средњи век, који му није био много познат ни из научних расправа и студија, ни из путовања. У Дучићево време, литература о средњовековном животу у Србији, о дворцима и градовима, о обичајима и наравима, била је врло оскудна...“ (Кашанин 1968: 338)

Можда за песника није најважније познавање „званичне“ историографије, да би могао успоставити духовну вертикалу – континуитет са пређутаним и наизглед заборављеним делом властите традиције. Како би поезија обавила задатак тог типа, потребно је познавање друге историје, за чије разумевање је пресудно чулно ослушкивање аутохтоних елемената „матерње мелодије“, у језику на којем се поезија ствара. Радоман Кордић тврди да је остваривање комуникације између савремене српске књижевности и византијске литературе једино могуће кроз језик: „... црквенословенски језик је остао најпоузданија веза коју савремена српска књижевност има с византијском традицијом, са својим одсутним смислом, истина, у мери у којој црквенословенски језик даје, завештава смисао српском језику...“ (Кордић 1993: 160). Поред историјске Византије, подједнако је важна, како је говорио Иван В. Лалић, „митска Византија“, која је својом духовношћу прекрила српско средњовековље и кроз светосавље отворила пут српској култури у будућност.⁶ У језику *Царских сонета* постоји одабрана лексика, која алудира

вековна култура, као и културе других словенских народа, у контактима са византијском културом није се само напајала на њеним изворима, него је успевала да јој, преображавајући је, да и неке нове облике и садржаје. Тако се у српском средњовековном сликарству, у књижевности, запажају нове верзије византијске уметности и књижевности. Латински Запад је, међутим, већ од раног средњовековља, како истиче В. Бичков у књизи *Византијска естетика*, остао „...глув према ономе што је специфично византијско у византијској култури и прихватио је од ње само позноантичке реминисценције.“ (Ракитић 1996: 117-118)

⁶ Иван В. Лалић у једном интервјуу у вези са Византијом у властитом песништву каже: „Постоје најмање две Византије, које су за моје песничко искуство подједнако битне. Постоји она историјска, која је од непроцењивог значења за духовну и интелектуалну културу мога народа. Постоји и она митска (? Сви ми имамо своју Византију, из које смо избачени, којој припадамо’ каже Чарлс Симић); Византија је једна метафора за свест о пореклу, свест о извесном насушном континуитету. Покушао сам да у низу песама те две Византије ставим у дијалог; тачније, да их сјединим у једном скривеном дијалогу између историјског и митског. Тај дијалог се одвија посредством слика, посредством метафора.“ (Лалић 1997: 282)

на средњовековну писменост, али искључиво на формалном плану. Уколико се изузму ретки сегменти, на формалном плану, ова књига супротставља се средњовековном византијском књижевном канону.

2. Српска Византија, светосавље

Духовни континуитет за којим Јован Дучић посеже у *Царским сонетима* једним делом проистекао је из византијске духовности. Слободан Витановић, говорећи о идеалима херојства и мучеништва у Дучићевом делу, тврди да песник види да је величина немањићске државе у „изграђивању верске и националне самосвести“, а не у војним или државничким остварењима. Цитирајући Дучићево *Писмо из Палестине* Витановић открива ауторов став према византијској, грчкој и на крају српској – светосавској духовности:

„Решавајући судбинско питање односа између православља, које долази са грчког и византијског извора, и тла на коме се оно развија, а које није и не сме бити ни грчко ни византијско, Свети Сава је у српско православље унео, како вели Дучић, 'чистоту односа између верника и држављанина, између националне државе и државне нације, и најзад између општег и личног'. А то је: 'дало Србину да остане у духовном животу ослобођен од странаца. И да увек буде са Богом насамо!'" (Витановић 1997: 38-39)

Важно је напоменути да Византија представља спону (средњи век: антика) и везивно ткиво западне (античке) цивилизације. Дучић, иако латински ученик, свесно комуницира у својој поезији, есејистици и путописној прози са старом грчком филозофијом и културом. Георгије Острогорски у књизи *Историја Византије* говори о Византији као о својеврсном путоказу према античком свету: „Византија је сачувала културна блага Антикe и тиме испунила једну светско-историјску мисију. Сачувала је римско право, грчко песништво, филозофију и науку и предала их у наслеђе европским народима кад су ови сазрели за њихово примање“ (Острогорски 1996: 17). „Добар пример из српске историје, који сведочи да је Византија послужила као веза од средњовековне Србије до антике – Грчке и Рима, јесте *Душанов законик* из 1349. године, који је направљен угледањем на римско право, посредно – из Византије. Култура Византије јесте директна веза са културом антике, или шире, са античком цивилизацијом, на чијем се, према речима Освалда Шпенглера „почетку краја“ данас налазимо (Шпенглер 2010: 23). На почетку краја, западне – античке цивилизације, иза историјске смрти Византије остао и опстао је мит – њена лепота и вера, као нераскидиви део свих њених култура наследница. (...) Када је у питању симболички значај Византије за српску културу, важно је истаћи да су балкански народи утемељени на њеном кул-

турном, религијском и шире – цивилизацијском зрачењу. Културна историја Срба, као народа Медитерана, и поред свих (само)порицања до данашњег дана остварује дубоке и континуиране везе са богатом књижевношћу и културом Византије“ (Громовић 2014: 678). Колико год времена била „оскудна“, о тим везама најбоље могу слутити песници.

3. Царски сонети – повратак колективној свести

Дучић у *Царским сонетима*, који су настајали у време Балканских ратова и Првог светског рата, призива историјску Византију – империју чију је моћ на својеврстан начин наследила Душанова царска Србија. Песнички циклус „Царски сонети“ аутор је сместио у трећу књигу *Сабраних дела*, која носи истоимени наслов. Друга два циклуса у књизи су „Моја отаџбина“ и „Дубровачке поеме“, а тематски и мисаони чворови, који уоквирују сва три сегмента су историјска свест и родољубље. Историјски тренутак у којем настаје ова родољубива поезија, као и поезија других песника модерне: Милутина Бојића, Милана Ракића, Алексе Шантића или Владислава Петковића Џиса; изискивао је насушну потребу за успостављањем веза са славном духовном и витешком прошлошћу српског народа – са насушним континуитетом и духовним темељима. Реч је о времену када је континуитет српске државности и слободе радикално прекинут, због чега је и Јован Дучић морао ступити у „прву линију песничког фронта“. Тај фронт је такав, да се више не може мислити на себе, властиту поетику или било шта што одликује појединца, већ искључиво на колектив, који непрестано страда и одупире се страдању истовремено. Жртвовање појединца и његово уклапање у визију колектива баштинила је и византијска култура.⁷ Због контекста настајања ових песама, није могуће упућивати оштре критичке пресуде великом српском песнику, јер су у том историјском удесу једино могли настати херојски стихови, али не и велика поезија:

„Преузимајући слику славног српског средњовековља и јаке државне моћи, Дучић је историјске чињенице уграђивао у такав поредак вредно-

⁷ Поред великог доприноса религијској мисли, Византија је остварила и најплодотворнији спој религијског, естетског и практичног живота, како је истакао Вилијем Батлер Јејтс у свом делу *A vision*: „Сматрам да су у раној Византији, можда као никада пре у забележеној историји, религијски, естетички, и практични живот били једно, да су архитекте и занатлије, иако, можда, не и песници – јер језик је био оруђе спорења и мора да је прешао у апстракцију, говорили и мноштву и појединцима. Сликари, радници који су обликовали мозаике или радили у злату и сребру, илуминатори светих књига, били су скоро безлични, можда скоро у потпуности лишени личне замисли, уроњени у своју тему и тако у визију целог народа“ (Јовић 2007: 249).

сти да је то деловало изузетно подстицајно на све самосвесне припаднике нације. (...) То, без сумње, није довољно за истинску, велику поезију, али је-сте довољно за коректну стиховну творевину која је срачуната на то да обави задатак буђења националне самосвести и мобилизује колективне снаге, без којих нема великих историјских чинова“ (Негришорац 2009: 215).

Осврћући се на „ниво сазревања“ поетике Јована Дучића у тренутку настајања *Царских сонета*, Слободан Витановић истиче да је песник „отишао много даље“ од естетске визуелизације Парнаса, према својеврсном аудитивном (симболистичком) доживљају света (Витановић 1994: 105). Дучић није могао да се одупре страшном (у)суду времена, које се обрушило на српски народ. Чињеницу зашто је у том тренутку песник византијску Србију парнасовски „видео“, а не симболистички „чуо“ покушао је да одгонетне Александар Петров:

„... у ратним условима (Дучићу је) царска Србија много важнија била као државни, а не духовни симбол. Може и државни симбол да се прима слухом, мада не и слухом ишколованим у симболистичкој школи. Може и духовни симбол да се сагледа, или бар наслути оком, о чему сведоче и српске средњовековне иконе и фреске..., али Дучић за песмопис те врсте није још у време Првог светског рата био однеговао свој песнички вид.“ (Петров 2008: 38-39)

Када је реч о поетици Јована Дучића у целини, уколико би било неопходно описати једном речју њено усмерење, недопустиво је искључити слику или звук, па би, сходно томе, једино одговарала једна књижевноисторијски недопустива кованица – „парнасо-симболизам“. *Царски сонети* у извесној мери инсистирају на световној страни српског средњовековља – витешка слава, династичка моћ и чврста феудална државотворност. Ауторова намера је да „бљештаво“ опева „ону побједничку страшну сјен Немање и Душана“ (Ного 2004: 7), без подробнијег упознавања са основним принципима српске црквене средњовековне литературе, која је баштинила византијску канонизовану црквену форму и православну духовност. На формалном плану немогуће је говорити о везама структурне организације песама из *Царских сонета* са жанровима средњовековне књижевности, јер је сонет, несумњиво, западна тековина. Српски средњовековни списи већином су прозне творевине, писане „инконтинуум“ и стилем „плетениа словес“. Највећа контрадикторност овог Дучићевог циклуса јесте у томе што долази до супротстављања форме садржини и обратно. Наиме, у песми *Занис*, која је, као и остале песме, силом упакована у облик сонета, јавља се молитвени тон тј. жанр молитве. Медијум записа у овој песми има функцију истицања световних подвига деспота Оливера, о којима ...Гаврил, слуга Христа, / Каза... (Дучић 2008: 221), уместо величања богоугодних духовних дела. Хиландарски

ђак „Јеж многогрешни“ (који по средњовековној литерарној норми свој потпис оставља на крају записа) записује Гаврилову молитву за деспота Оливера и његову породицу, јер је његовом заслугом и добротворством помогнут храм Божји.

Интертекстуалне везе са византијским књижевним каноном приметне су и у песни *Житије*. Као читав циклус песама, и ова песма има задатак да велича славу и моћ српске царске (и црквене!) државе, која мора бити чврст корен српској краљевини (држави која је наклоњена цркви!). Историја је у овој песни само утемељење – тематски предложак или оквир, у који се накнадно уписују разлози за српску државотворност у актуелним геополитичким померањима. Књига коју чита српски цар је „Писана у Градцу, сликана у Жичи / У Млецима тешким златом окивана“ (Дучић 2008: 220) и њено материјално присуство је од велике важности. Фокус се задржава на вредности самог постојања такве књиге. За њену садржину заслужна је српска тј. византијска култура, што потврђује први стих, а за њен златни сјај и високу естетику, латинска традиција раскоша и декора – други стих. Читајући књигу, непрестано, попут ритуала („три ноћи и дана“), цар успоставља везу са славном династичком прошлости, из које настаје свевремена моћ. Снага непрестаног читања призива Немањину сен и његов победнички ход, који потврђује и оправдава нове државне и културне победе. Жеља за синтезом мртвих и живих, предака и потомака, остварује се кроз књижевност, културу и веру. Цареве визије и халуцинације појављују се у тренутку „...кад склопи очи на тигру и свили“, кроз један поглед (Кјубриковим речима казано) „широм затворених очију“ – поглед у живу слику Немање, залога вечности династије, државе и цркве. Сходно ауторовој намери, и у песни *Житије*, у првом мотивском слоју, доминирају световни елементи, док се у посредном симболичком поетском слоју, у извесној мери назире духовно и свето. Реч је о књизи, вредном златном артефакту и о Немањи, оснивачу државе, а не о Светом Симеону и његовом духовном подвизништву.

Сваки осврт на средњи век у *Царским сонетима* усмерен је на реконструисање славне прошлости, која у садашњости има снажно патриотско дејство. Историја у Дучићевој поезији је актуелна историја „данас“ и аутор је види „као поље искушавања креативних способности народа и као могућу реализацију колективне воље за моћ“ (Негришорац 2009: 216). Призивање византијске духовности (митска Византија) своје присуство остварило је само у знацима кроз песме *Житије* и *Запис*, а остале песме из *Царских сонета* византијску Србију (елементи историјске Византије) користе као декор за употпуњавање једне родољубиве визије слободе и државотворности.

Литература

- Витановић 1994: С. Витановић, *Јован Дучић у знаку Аполона и Диониса. Књижевни погледи и поетика*, Београд: Српска академија наука и уметности / Балканолошки институт.
- Витановић 1997: С. Витановић, *Јован Дучић у знаку Атене*, Београд: Српска академија наука и уметности / Балканолошки институт.
- Громовић 2014: М. Громовић, *Византија као духовни завичај српског народа у поезији Ивана*
- В. Лалића, у: М. Ковачевић (прир.), *Савремена проучавања језика и књижевности*, година V, књ. 2, Крагујевац: ФИЛУМ, стр: 675-681.
- Дучић 2008: Ј. Дучић, *Песме*, Београд: Штампар Макарије / Блиц.
- Јовић 2007: Б. Јовић, *Византија и византинизам код К. Кавафија, В. Б. Јејтса, И. В. Лалића и Р.*
- Силверберга, у: А. Јовановић (прир.), *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића*, књ. VIII, *Поетичка истраживања*, Београд: Институт за књижевност и уметност / Учитељски факултет.
- Кашанин 1968: М. Кашанин, *Судбине и људи. Огледи о српским писцима*, Београд: Просвета.
- Кордић 1993: Р. Кордић, *Византинизам савремене српске књижевности*, у: Б. Јовановић (прир.), *Српска Византија*, књ. IV, *Трећи миленијум*, Београд: Дом културе „Студентски град“, 157-167.
- Лалић 1997: И. В. Лалић, *Дела IV – О поезији*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. Мајендорф 2008: Џ. Мајендорф, *Византијско богословље, Историјски токови и догматске теме*, Крагујевац.
- Негришорац 2009: И. Негришорац, *Лирска аура Јована Дучића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ного 2004: Р. Петров Ного, *Очи на оба света*, у: Јован Дучић, *Очи на оба света. Избор из поезије и путописне прозе*, (прир.) Рајко Петров Ного, Српско Сарајево / Београд: Филозофски факултет / Београдска књига.
- Острогорски 1996: Г. Острогорски, *Историја Византије*, у: Иван В. Лалић, *Верни одсутном прволику, Три византијска круга*, (прир.) А. Јовановић, Београд: Народна књига / Алфа, стр: 17.
- Петров 2008: А. Петров, *Канон. Српски песници двадесетог века*, Београд: Службени гласник.

- Ракитић 1996: С. Ракитић, Јован Дучић или Византинац с латинском дикцијом, у: П. Палавестра, *О Јовану Дучићу. Поводом педесетогодишњице смрти*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Савић Ребац 2004: А. Савић Ребац, *Хеленски видици*, Панчево: Мали Немо.
- Скерлић 1967: Ј. Скерлић, *Историја новије српске књижевности*, Београд: Просвета.
- Шпенглер 2010: О. Шпенглер, *Пропаст запада*, Београд: Утопија.

Milan B. Gromović

IMPLICATIONS OF BYZANTINE SPIRITUALITY IN JOVAN DUČIĆ' COLLECTION OF POEMS *CARSKI SONETI*

Summary

The paper reflects upon a symbolic link between the collection of poems and Byzantium that is most evident in the poems *Žitije* and *Zapis*, as well as in some poems, which were left unfinished. Jovan Dučić, a scholar at the time when Europe was constantly denying any Byzantine influence, was well aware of the advantages of Latin diction, but at the same time wove in his poetry a sense of Byzantine prayer that influenced the Serbian poetry at the time. On the other hand, the paper offers different critical attitudes to the Byzantine as a poetic decor in the Collection. The text relies on the critical analyses of Milan Kašanin, Slobodan Vitanović, Aleksandar Petrov, Anica Savić Rebac, Ivan Negrišorac and Slobodan Rakitić. The conclusions of the paper confirm the premise that the presence of Byzantine spirituality is most evident in the poems *Žitije* and *Zapis*, while Byzantine Serbia in other poems serves as a stylistic decor for emphasizing the patriotic vision of freedom and state. The reflection on the Middle Ages in the Collection serves the purpose of recalling the glorious past, powerfully impacting the present.